

УДК 330. 33. 3

Лісовський О. П.,*спеціаліст з фінансів Національного університету "Острозька академія"*

ДО СУТНОСТІ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ФІЗИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

У статті викладено критичну оцінку існуючих теоретичних підходів щодо сутності додаткової вартості, враховуючи знання як фізичної, так і політичної економії. Подано власні погляди автора щодо сутності додаткової вартості та ролі подальших розробок української фізичної школи у загальному розвитку економічної науки

Ключові слова: *сутність додаткової вартості, фізична економія, розвиток економічної теорії*

В статье изложено критическую оценку имеющихся теоретических подходов относительно сути прибавочной стоимости, учитывая знания как физической, так и политической экономии. Приведено собственные взгляды автора на суть прибавочной стоимости та значение последующих разработок украинской физической школы в общем развитии экономической науки.

Ключевые слова: *сущность прибавочной стоимости, физическая экономия, развитие экономической теории.*

The article contains critical assessment of existing theoretical approaches to the essence of surplus-value concept which is based on the knowledge of both physical and political economics. It presents the author's thoughts regarding the essence of surplus-value concept and the importance of further researches of Ukrainian physical school in general development of economics.

Keywords: *surplus-value concept, physical economy, the development of economic theory.*

Постановка проблеми. Як підкреслюють дослідники, основним стрижнем, навколо якого політична економія будувала свої теорії, була вартість у різних її означеннях, особливо, додаткова вартість як основа прогресу, чи то прибутку, чи то розширеного відтворення.

На сьогодні до цього питання існує досить багато підходів, які розглядають, здавалося б, чи не всі варіанти його можливого пояснення – як логічного, так і емпіричного. Однак, все ж не зважаючи на численні варіації таких тлумачень, майже всі наукові школи при формулюванні суті додаткової вартості упускали реальний зв'язок економічної діяльності людини із природним середовищем, що кардинально змінювало значення категорії

та спотворювало її суть, а отже і практичне застосування. Як результат, економісти продовжують зводити будинок на піску, дивуючись, що він увесь час руйнується, не даючи цим самим можливості завершити всі їх намагання. У результаті не дивно, що такі теоретичні конструкції створюють викривлені погляди не тільки на сенс вартості та трудової діяльності, які ми бачимо в буденному житті, а й на призначення самої людини. Також, не виключено, що саме це сьогодні породжує добре нам відомі маніпуляції із вартістю товарів, ціною, грошовим обігом тощо, що є результатом неправильного трактування даної категорії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні вже існують певні підходи до визначення додаткової вартості з точки зору фізичної економії – цим питанням займалися такі українські дослідники, як С. Подолинський, М. Руденко. Однак, на жаль, більш глибокого змісту, ніж в працях корифеїв фізичної школи [1, С. 70-76] економії, основна економічна категорія поки що не отримала. На часі можна відмітити лише дослідження у визначенні ролі даної економічної школи, систематизації її ідей та пошук місця в загальній системі знань [2; 3]. Зокрема, відмічається актуальність та цінність розвитку теорії фізичної економії для економічної науки, на що вказують такі дослідники, як Л. Воробйова, Л. Корнійчук, В. Шевчук [2, с. 69-72]. Цю ж думку відстоював М. Руденко, який базував свою теорію на революційних висновках основоположника фізичної школи – С. Подолинського.

В рамках політичної економії, додаткову вартість досліджувало досить широке коло економістів, однак хотілося б зосередити увагу на таких найяскравіших представниках, як Ф. Кене, К. Маркс, Д. Рікардо, А. Сміт, Ж. Б. Сей, А. Маршал, У. Джевонс. Саме вони сформували домінуючі на даний час уявлення про суть цієї категорії та розробили для неї сучасний загальновідомий категоріальний апарат. Однак, на сьогодні далеко не всі науковці погоджуються з підходами щодо визначення суті додаткової вартості даних дослідників. Кожна теорія критикується з різних підходів – чи то за невірну основу свого вчення, чи то за внутрішні суперечності. Так, навіть сучасна домінуюча концепція синтетичної вартості піддається жорсткій критиці відомого українського економіста М. Павлишенка за свою внутрішню системну неузгодженість [5, с. 305-308].

Таким чином, ми бачимо, що це питання залишається все ще відкритим, а з появою нової можливості його трактування у рамках фізичної економії визначення сутності додаткової вартості набирає якісно нову форму актуальності.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає в аналізі та розвитку сучасних підходів фізичної економії до означення сутності додаткової вартості.

Виклад основного матеріалу. Існує досить багато підходів до визначення сутності вартості, кожен з яких відрізняється своєю оригінальністю. Однак, з-поміж такої сукупності найбільш прийнятними в суспільній еконо-

мічній думці є теорії трудової вартості, граничної корисності, попиту й пропозиції, теорія трьох факторів виробництва та неокласична теорія. Вищезазначені теорії досить добре розвинули поняття вартості у різноманітних її аспектах (що і продовжують робити надалі), однак вони не достатньо наблизили нас до глибинної сутності додаткової вартості, вважаючи це питання вже більш-менш розкритим. Найкращі, на наш погляд, спроби зробити це були у фізіократів, представників трудової теорії вартості та дослідників молодшої для політекономічної науки школи фізичної економії.

У теорії фізіократів одне з центральних місць в економічних дослідженнях про додану вартість посідає вчення про додатковий (чистий) продукт, походження якого пов'язувалося із сферою матеріального виробництва. Під чистим продуктом фізіократи розуміли надлишок продукції, отриманої в землеробстві, над витратами виробництва. Представники школи стверджували, що промисловість не створює додаткової вартості, яка створюється землеробством, а лише споживає. Учені розглядали чистий продукт, з одного боку, як дар самої природи, з іншого – як результат додаткової найманої праці найманого працівника. Однак продуктивною визнавалася лише та праця, яка створює додаткову вартість, тобто праця в землеробстві.

Заслуга фізіократів, на нашу думку, в тому, що вони перші показали одне з “візуальних” джерел абсолютної додаткової вартості (енергії) і підкреслили його головну роль у забезпеченні існування та розвитку мануфактурного на той час суспільства, виключну роль у забезпеченні початків зародження промисловості. Не слід називати недоліком цієї школи те, що вона не змогла пояснити глибинну природу абсолютної додаткової вартості та ролі промисловості в такому процесі. В силу свого часу та розвитку продуктивних сил на той момент це був великий прорив у розвитку економічної науки в напрямку до об'єктивного сприйняття відносин людини та природи.

Аналіз вартості представників трудової теорії складається із досліджень абсолютної й відносної додаткової вартості та їх взаємодії. На відміну від школи Ф. Кене, тут зовсім з іншого боку розглянуто роль промисловості в створенні вартості, і зовсім не з підходів землеробства висвітлено питання абсолютної додаткової вартості. На відміну від чистого продукту фізіократів, абсолютною називалась додаткова вартість, яка отримується внаслідок абсолютного подовження робочого дня. Маркс пояснював, що виробництво абсолютної додаткової вартості ставало дедалі обмеженішим, тому доповнювалось удосконаленими методами експлуатації через зростання продуктивної сили праці. Він характеризував кооперацію, поділ праці й мануфактуру, машини й велику промисловість як ступені створення матеріально-технічної бази капіталізму та як методи виробництва відносної додаткової вартості. На погляд марксистської школи, норма додаткової вартості – це точний вираз ступеня експлуата-

ції робочої сили капіталом. Таким чином, джерелом додаткової вартості в абсолютному її вимірі трудова теорія вбачає в експлуатації робітника, а відносної – у кооперації, поділі праці й мануфактурі, застосуванні машин і великої промисловості.

Отже, на відміну від фізіократів, в ідеології трудової теорії відмічається пріоритетно важлива роль промисловості та продуктивності праці в забезпеченні зростання відносної додаткової вартості. Також можна помітити відсторонення головної для фізіократів землеробської діяльності на другий план, тоді коли на перший виходить праця людини (у тому числі і в землеробстві). При порівнянні теорій-представників абсолютної та відносної додаткової вартості, можна помітити, що обидві системи поглядів взаємодоповнюються у плані розвитку єдиної сутності додаткової вартості. Така особливість зовсім не суперечить положенням загального закону діалектики, що полягає в переході кількісної характеристики у якісну [4, с. 26] – говоримо про взаємне доповнення розробок абсолютної вартості теорії фізіократів та відносної додаткової вартості трудової теорії. Разом дані теорії (і не тільки на наш погляд) досить добре розвинули уявлення про суть прояву додаткової вартості в суспільно-економічному житті як в абсолютному та відносному аспекті. Ідея взаємодоповнення теорій не була б такою близькою до правди, якби Маркс сам у своєму IV томі Капіталу не дійшов до висновку, що абсолютна додаткова вартість виникає із природної родючості землі, тоді як відносна додаткова вартість породжується розвитком суспільних продуктивних сил [7, с. 512].

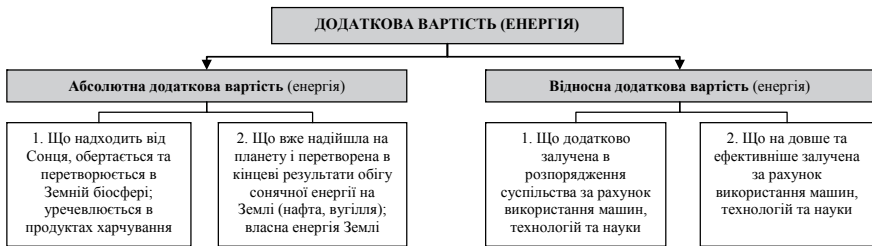
Враховуючи історичний розвиток обох теорій, варто підкреслити, що вони відобразили найважливіші джерела прогресу людства в періоди свого становлення і розквіту: у час мануфактурного суспільства Ф. Кене – працю в землеробстві для забезпечення трудової діяльності робітників, у час індустріального суспільства К. Маркса – працю в промисловому секторі, залишивши працю в землеробстві на другий план. Тобто всі результати досліджень даних теорій – данина історичного поступального розвитку суспільства.

У підсумку, на сьогоднішній день ми вже й самі розуміємо, що окремо дані теорії не є досконалими. Трудова теорія критикується за відсутність правильного підґрунтя абсолютної вартості, а теорія фізіократів – за обмежений варіант їхньої ідеї щодо абсолютної додаткової вартості, без крайнього згадування відносної додаткової вартості та і взагалі, за її давність. Тому науковці почали виражати підходи з об'єднання різних позицій – це отримало своє втілення в ідеях так званих “синтетичних” теорій вартості. Яскравим прикладом є неокласична теорія А. Маршала. Однак, як показав час, навіть вони виявилися недосконалими, оперуючи застарілими поняттями попередніх теорій [5, с. 305]. Це обумовило пошук нових підходів, які б могли пояснити суть вартості із нової точки зору.

За таких умов, на нашу думку, і почала актуально сприйматися суспіль-

ною свідомістю концепція фізичної школи С. Подолинського та М. Руденка [6, с. 248-266]. Говорячи про дану систему поглядів, слід відмітити, що в основах її тлумачення досить гостро акцентується увага на землеробстві чи як не єдиному джерелі абсолютної вартості (енергії). Це дещо робить дану теорію віддаленою від практичних аспектів енергетичного існування сучасного суспільно-економічного життя – обділяються увагою такі джерела, як нафта, вугілля, газ, атомна енергія, внутрішня енергія Землі. Очевидно, що це є вираженням абсолютної додаткової вартості, тому заслуговує на увагу даної теорії.

На основі таких роздумів ми можемо сформувані орієнтовні рамки означення абсолютної та відносної вартості (енергії) як теоретичної категорії фізичної економії (рис. 1).

Рис. 1. Характеристика сутності абсолютної та відносної додаткової вартості (енергії), що є в розпорядженні суспільства

Як можемо побачити з рисунку, додаткову вартість, що має на увазі додаткову енергію, ми сформували в двох складових – абсолютній та відносній додатковій вартості. Перша ознака абсолютної додаткової вартості, яка змусила виокремити себе в окремий блок нашої схеми, є вартість (енергія), що надходить від Сонця, обертається та перетворюється в земній біосфері; уречевлюється у продуктах харчування. Дана ознака цього блоку вартості виражає поточне прибуття енергії, яка перетворюється в уречевлену “вартість” не тільки з суспільної точки зору, а й з природної, оскільки і тут ця субстанція є беззаперечним джерелом життя. Даний аспект вартості також звертає увагу на приналежність людини до біосферного обороту сонячної енергії та планетарної матерії. Це можна помітити в тому, що певну кількість енергоємної речовини організм, наприклад, споживає ззовні, приблизно таку ж кількість туди віддає; у процесі життя він запозичує матерію із споживанням енергоємних продуктів, цим самим наповнюючи себе нею, тоді коли після смерті речовина повертається до біосфери звідки її організм і отримав. Таким чином, бачимо, що речовина обертається, так само як і енергія, яка і формує з неї енергоємну сполуку – уречевлену енергію.

У другому блоці мається на увазі абсолютна додаткова вартість (енер-

гія), що вже надійшла на планету і перетворена в кінцеві результати біосферного обігу Сонячної енергії на землі, прийнявши завдяки речовині планети та біосфери уречевлену форму. Зрозуміло, що якщо приймати енергію за субстанцію вартості, то і власна енергія Землі буде належати до абсолютної вартості, людина активно використовує її у своїй діяльності – атомна енергія, внутрішня енергія землі.

Перший блок складової схеми виокремився завдяки такій особливості людської діяльності, яка додатково залучає абсолютну вартість у розпорядження суспільства за рахунок, звісно, праці, використанні машин, технологій та науки. Важливо додати, що ознака цього блоку властива чи не усім промисловим товарам, оскільки зі своїм виробництвом вони, крім того, що є результатом витраченої енергії на їх виготовлення, є ще й засобом її примноження.

Другий блок складової додаткової вартості представляє діяльність суспільства з використанням машин, технологій та науки, що забезпечує збереження, довше та ефективніше використання залученої енергії. У цьому блоці ми можемо побачити добре нам відомі процеси первинного (вторинного) розподілу, перерозподілу, управління тощо. До цього блоку, думаю, можна віднести такий специфічний товар в суспільно-економічному житті як послуга, що стала наслідком поділу праці.

Отже, беручи до уваги дослідження фізіократів та трудової теорії вартості, здобутки фізичної школи економіки та низки інших теорій, суть додаткової вартості повинна складатися із двох компонентів – абсолютної та відносної додаткової вартості, які тісно пов'язані між собою. Відносна додаткова вартість виражає додаткове залучення в суспільно-економічний обіг абсолютної додаткової вартості, яка є не тільки поточною прибуваючою енергією із Сонця, що протікає в біосфері, а й є енергією, що вже надійшла на Землю; крім того, енергією самої планети. Тобто субстанцією вартості слід називати енергію, а не працю, але при цьому, яку можна залучити в суспільно-економічний обіг. Така можливість зростає впродовж всього історичного розвитку людства за рахунок праці та науки, зокрема промисловості. Таким чином, можна сформулювати покращений варіант визначення додаткової вартості С. Подолинського: це додаткова енергія Сонця та Землі, яку людство в рамках планетарної діяльності може залучити в суспільно-економічний обіг для задоволення своїх потреб.

В абсолютному та відносному вимірі можна подати більш широкі означення додаткової вартості, які зустрічаються у працях М. Руденка. Абсолютна додаткова вартість (АДВ) – це енергія Сонця та Землі, що додатково залучена у використання суспільства, яке поступово витрачає її на задоволення потреб соціально-економічної діяльності.

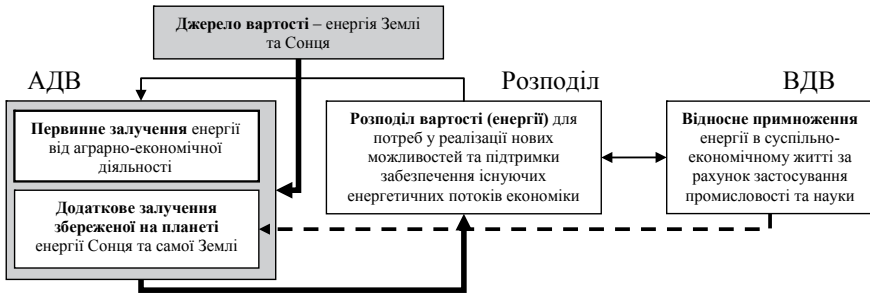
Розвиваючи ідею космічного обігу енергії та її перетворення на планеті людиною, можна припустити, що біосфера Землі, не маючи змоги розсіяти зібрану мільйонами років енергію за допомогою біосферних процесів,

сама створила для себе протилежне начало. Тому, якщо завдяки біосфері Земля накопичує енергію у формі покладів корисних копалин, зокрема газу, нафти, вугілля і сама цього не може розсіяти, то повинна існувати протилежна сила, яка б забезпечувала їх розсіювання, забезпечувала загальний оборот світової енергії. На нашу думку, цією силою є людство. Яскравий представник ентропійної особливості світового розвитку. Якщо енергія закумулювалася – вона має розсіятися. Протилежне начало будь-якого існування створюється разом із ним. Зорі вибухають із середини, після того, як вони виникли, самі собою обумовивши свій кінець. Те ж можна сказати про нашу планету: Земля створила “людину розумну”, щоб після багатомільярдного накопичення енергії, вона була використана, розсіяна саме людиною. Якби “*homo sapiens*” не було, то планета повинна була б використати накопичену енергію своїм невідворотним вибухом. Практичну реалізацію такого призначення людства ми можемо побачити через такі факти: корисні копалини (метали, пісок інші руди та поклади) вичерпуються і розпорошуються людиною по всій планеті; нафта, газ, вугілля як уречевлена енергія Сонця внаслідок довгої діяльності біосфери – випаляються; навіть поклади атомного палива – і ті не можуть бути безмежні. З цього можна зробити простий висновок, що основне призначення людства на планеті полягає у використанні її накопичених ресурсів, передусім – енергетичних.

Відносна додаткова вартість (ВДВ) – це та частина енергії Сонця та Землі, що додатково залучиться в суспільно-економічне використання за рахунок застосування результатів аграрного, промислового виробництва, транспорту, технології та науки за безпосередньої участі людської праці. Практично вона повинна виражатися у нормі прибутку, що втілюється у вартості новоствореного товару, окрім витрат на його створення.

Оцінивши дані означення відносної та абсолютної вартостей, ми можемо побачити, що так чи інакше, реальною базою (субстанцією) виведених нами понять є енергія. Тому чи то відносна, чи то абсолютна вартість і те, як ми її розуміємо, є лише наслідком суб’єктивізму суспільної думки до її призначення. З об’єктивної точки зору, для Природи, крім субстанції (енергії), такі поняття просто не потрібні. Тому виходячи з цього, поняття “енергія” нам слід поставити на перший план, АДВ – на другий, ВДВ – на третій. Така послідовність говорить, що два останніх були створені на основі першого і представляють суспільний прояв ентропійних процесів (розсіювання енергії), а ВДВ розглядається як додаткове використання можливостей залучення АДВ. Тобто енергія (а не праця) реально виражає субстанцію, яку для економіки не вистачало весь час свого існування – бракуюча об’єднувальна ланка економічних знань із природою.

На основі даних означень, ми можемо відтворити логічну схему залучення та обігу абсолютної додаткової вартості (рис. 2).

Рис. 2 Особливості обігу абсолютної додаткової вартості (енергії) та значення засобів її відносного примноження в суспільно-економічному житті суспільства

Як видно з рисунку, схема поділяється на три блоки, які можуть характеризувати попередньо згадуваний нами суспільно-економічний обіг, – 1) абсолютна додаткова вартість, 2) розподіл (переставлений первинним розподілом, розподілом та перерозподілом) та 3) відносну додаткову вартість. Кожен такий елемент представляє, згідно підходів фізичної економії [7, С. 116-127], певний клас працівників: 1) ті, що залучають вартість (енергію) в суспільно-економічне використання; 2) ті, що розподіляють її між іншими учасниками суспільної діяльності з причин поділу праці, та 3) ті, що створюють засоби примноження можливості залучення абсолютної додаткової вартості (створюють засоби реалізації ВДВ – капітал).

Для практичної інтерпретації відносної додаткової вартості з точки зору фізичної економії наведемо наступний приклад. Вартість сільсько-господарського плуга буде рівною витратам харчування коваля на час кудання плуга (зарплата), вартості матеріалів на виробництво та нормі додаткового ефекту у врожаї від опрацювання поля цим засобом праці. Ця норма і буде додатковою вартістю. Загальна вартість буде складати суму всіх попередніх вартостей. Тракткування такого виду додаткової вартості в дечому розкріє як підходи вартості витратних концепцій вартості (витрати на матеріали тощо), так і маржиналістську теорію вартості, яка проявляється саме в додатково створеній вартості разом із плугом, яка виразиться у врожаї, що є ключовим критерієм корисності такого товару для споживача.

У спрощеному грошовому вимірі вартість плуга можна показати як вартість продуктів харчування для коваля на час його роботи, вартість матеріалів на виробництво плуга і частині від вартості плуга, яка рівна частці додаткового врожаю, що отримується від середнього ефекту застосування плуга в землеробстві:

$$B = X + P + ДВ;$$

де B – вартість плуга;

X – вартість харчування на час виробництва плуга (зарплата);

P – вартість ресурсів на виробництво плуга;

$ДВ$ – додаткова вартість створена разом із виробництвом плуга; $ДВ = (X + P) * Ч$, де $Ч$ – це частка середнього зростання врожаю (ефекту) від застосування плуга в порівнянні з часом, коли плуга не використовували. Тобто, $Ч = У1/У2 - 1$, де $У1$ – урожай (ефект) землеробства з плугом, $У2$ – ефект землеробства до використання плуга.

Виходячи із практики та враховуючи теоретичні розробки Маркса, вартість виготовленого плуга включатиме лише одну частку (норму) АДВ, яку виріб примножить у суспільному використанні. Тобто вона вже не виражатиме ступінь експлуатації робітника. Наступні частки затраченої вартості плуга будуть приходити до власника у сучасній формі амортизаційних відрахувань та ефекту в землеробстві при кожному ефективному використанні засобу праці у додатковому залученні абсолютної додаткової вартості (енергії). Тобто, додаткова вартість промислового товару, в даному прикладі, плуга, у грошовому показнику буде вимірюватися у нормі прибутку від витрат на його виробництво, а у енергетичному – у нормі додаткового залучення сонячної енергії в суспільно-економічне використання завдяки підвищенню урожайності. Звідси, прибуток промислового виробника, щоб не порушувати законів грошово-товарного обігу, повинен точно виражати додаткову норму залучення енергії в суспільно-економічне розпорядження. На сьогодні, на жаль, економічна система цього не дотримується.

Висновки. Оцінивши практичні аспекти соціально-економічного життя на сьогодні, ми побачили, що варто вийти на субстанцію загальної відомої науці енергії, яку людство залучає у своє використання. На основі цього, абсолютна додаткова вартість – це енергія Сонця та Землі, що додатково залучена у використання суспільства, яке поступово витрачає її на задоволення потреб соціально-економічної діяльності. Відносна додаткова вартість – це та частина енергії Сонця та Землі, що додатково залучиться в суспільно-економічне використання за рахунок застосування результатів аграрного, промислового виробництва, транспорту, технології та науки за безпосередньої участі людської праці.

На мою думку, варто спробувати переосмислити існуючі школи політичної економії, застосувавши до них енергію як субстанцію вартості. Ми могли бачити, що саме вона є тією бракуючою базовою категорією, яка може об'єднати різноманітні школи та і взагалі всю економічну систему в гармонію з природою.

Перекладаючи ідею фізичної економії на товарно-грошовий обіг, постають досить актуально погляди на природу добре відомих інфляційних процесів. За таких підходів інфляція, по-суті справи, стає невідповідністю наявної в обігу грошової маси реальному потоку енергії в економіці. Існує

досить багато теорій, які пов'язують причину виникнення цього явища з численними чинниками, наприклад, перевищенням попиту, надмірним випуском грошей в обіг тощо. І буде безглуздо заперечувати їх висновки. Вони дійсно виражають наслідки такого негативного для ринкових країн явища. Однак, чи можемо ми відкинути вирішення цієї проблеми шляхом розкриття однієї із першопричин її зародження – фіктивного прибутку. Це поняття як ніщо інше притаманне нашій сучасній комерційній ринковій економіці, так само, як і явище самої інфляції. Саме із появою у ціні товару такої фіктивної частки і спотворюється вираження реальної цінності товару або енергії, яку він принесе в суспільне використання. Гонитва за прибутком, який в думках підприємців (та й з точки зору законодавства) має бути головною метою підприємницької діяльності і якомога більшим, робить товари, якими торгують, у кращому випадку, візуально чи то практично кращими, але не набагато кращими у своїй практичній цінності. Досить часто товар перепродують кілька разів, здійснюючи націнку, або виробляють так звані “одноразові товари”, або надають послуги, реальна практична енергетична цінність яких далека від свого цінового вираження, що завищене. За таких умов ринок наповнений товарами та послугами, цінове вираження яких набагато вище їх енергетичної цінності. Різниця і може бути одним із сильніших, на нашу думку, чинників інфляції – сигналізатора, що і реагує на розрив товарного та грошового обігу. Таким чином, відкривається нова сторінка для подальших досліджень інфляції з точки зору фізичної економії – основної проблеми сучасної економіки.

Література:

1. Воробйова Л. Формування наукових шкіл. Українська школа фізичної економії // Економіка України. – 2009. – №5. – С. 66-76.
2. Корнійчук Л., Шевчук В., Воробйова Л. Фізична економія. Українська школа // Економіка України. – 2006. – №9. – С. 55-63.
3. Корнійчук Л., Шевчук В., Воробйова Л. Фізична економія. Українська школа4. . // Економіка України. – 2006. – №10. – С. 66-72.
5. Матвієнко В., Матвієнко П. Філософсько-економічні погляди: Підручник. – К.: Наук. думка, 2003. – 302 с.
6. Павлишенко М. Роздуми економіста. – Львів: Піраміда, 2009. – 498 с.
7. Подолинський С. Вибрані твори / Упоряд.: Л. В. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.
8. Руденко М. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. – К.: Молодь, 1998. – 528 с.
9. <http://www.grinchuk.lviv.ua/book/56/2211.html>;
10. <http://vybory2002.kiev.ua/?p=25>;
11. <http://www.tnpu.edu.ua/kurs/301/064.htm>